

J. Machnik, RZUT OKA NA NIEKTÓRE KIERUNKI I OSIĄGNIĘCIA BADAŃ W ZAKRESIE NEOLITU POLSKIEGO (koreferat do ref. J. Kowalczyka)

Koncentracja prac badawczych w latach pięćdziesiątych nad młodszymi okresami naszych pradziejów, głównie nad wczesnym średniowieczem, wpłynęła w jakiejś mierze na przejściowe zahamowanie studiów nad neolitem. Było ono niepokojące wobec znacznego postępu wiedzy nad tą epoką w Europie, a szczególnie w krajach sąsiadujących z Polską od południa, i zachodu. Kryzys zaczęto jednak wkrótce przezwyciężać, kiedy to w początkach lat sześćdziesiątych opracowano w całości lub poważną część starych zasobów źródłowych z kampanii wykopaliskowych okresu międzywojennego (m. in. Samborzec, Malice, Złota, pow. Sandomierz, Książnice Wielkie, pow. Kazimierza Wielka, Giebułtów, pow. Kraków) oraz przeprowadzono szereg większych akcji terenowych zarówno na obszarach i obiektach słabo dotąd poznanych (np. na cmentarzyskach kurhanowych kultury ceramiki sznurowej w pow. lubaczowskim), jak też uzupełniające badania na stanowiskach wielokulturowych (np. Samborzec, pow. Sandomierz, Złotniki, pow. Proszowice). Poważne znaczenie miały tu także ratownicze wykopaliska prowadzone na wielką skalę w rejonie Nowej Huty. Powstały więc warunki do zweryfikowania i uściślenia dotychczasowej klasyfikacji chronologicznej i terytorialnej większości kultur neolitycznych, a także do wyróżnienia nowych grup, prądów, kierunków powiązań międzykulturowych itd. To z kolei umożliwiło zsynchronizowanie etapów przemian kulturowych w naszym neolicie z rytmiką rozwoju innych obszarów, np. naddunajskich, stanowiących kolebkę względnie pewnego rodzaju ośrodek dyspozycyjny dla wielu kultur, zwłaszcza wczesnoneolitycznych. I jakkolwiek ustalenia te oparte były w początkowej fazie na schematach pozakarpaccich, to bardzo szybko dopracowano się własnych podziałów przy uwzględnieniu całej specyfiki rozwojowej naszych terenów, wnosząc wiele nowych elementów do znajomości neolitu środkowoeuropejskiego. I tak do najważniejszych osiągnięć w tym zakresie należy, moim zdaniem, zaliczyć wyróżnienie trzech kolejnych faz kultury wstęgowej rytej w Polsce oraz jej dwóch wtórnych centrów małopolskiego i dolnośląskiego, powiązanych ściśle z określonymi rejonami na południe od Karpat i Sudetów¹; wyeliminowanie odrębnej kultury wstęgowej klutej, a związanie tego stylu zdobniczego z najstarszą kulturą lendzielską; podział tej ostatniej na 4 fazy rozwojowe (samborzecką, pleszowską, modlnicką i złotnicką) oraz uchwycenie momentu silnej infiltracji ośrodka nadciisańskiego, ściślej kultury bodrogkereszturskiej, w obrębie tzw. grupy złotnickiej²; danie pierwszej próby wewnętrznej periodyzacji kultury ceramiki promienistej, a szczególnie jej młodszego, najlepiej w Polsce reprezentowanego ogniwa rozwojowego³; przeprowadzenie precyzyjniejszego podziału na grupy terytorialne kultury amfor kulistych⁴ i kultury ceramiki sznurowej i wyróżnienie nie znanych dotąd

¹ A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *Ze studiów nad kulturą ceramiki wstęgowej w Polsce*, „Archeologia Polski”, t. 13: 1968, s. 56—124.

² J. Kamińska, *Z badań nad kulturą lendzielską w Małopolsce*, „Archeologia Polski”, t. 12: 1967, s. 257—279; A. Dzieduszycka-Machnikowa, *Wyniki badań osady kultury lendzielskiej na stanowisku w Złotnikach, pow. Proszowice, w roku 1964*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 18: 1966, s. 19—22.

³ J. K. Kozłowski, *Ze studiów nad kulturą ceramiki promienistej*, „Archeologia Polski”, t. 10: 1965, s. 178—216; M. Godłowska, *Osada kultury ceramiki promienistej w Nowej Hucie-Zesławicach*, [w:] *Z badań nad kulturą ceramiki promienistej*, Kraków 1968, s. 39—51.

⁴ T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966; S. Nosek, *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967.

zespołów, jak np. grupy lubaczowskiej czy schyłkowo-sznurowej Chłopice-Veselės. Wreszcie pewnego rodzaju przełomem w studiach nad tzw. kulturą prafińską jest nowa klasyfikacja jej źródeł, w wyniku której przeprowadzono dokładne rozróżnienie między zespołem Zedmar a kulturą grzebykową i grzebykowo-dolkową, wiążąc każdą z nich z odrębnym kręgiem leśnych kultur Europy północno-wschodniej⁵:

Część wymienionych rezultatów została przedstawiona w osobnych, większych rozprawach i w kilku opracowaniach monograficznych⁷. Stosunkowo najmniejsze postępy w tym względzie poczyniono odnośnie do kultury pucharów lejowatych. Jest to raczej wynikiem słabego opracowania bazy źródłowej i niezbyt trafnego doboru metod wykopaliskowych, a nie, jak to się niekiedy sugeruje, rzekomej zmienności cech w ciągu bądź co bądź długiego okresu jej rozwoju. Rezultaty najnowszych badań w Niedźwiedziu, pow. Miechów, i w Bronocicach, pow. Kazimierza Wielka, wskazują na możliwość wyróżnienia co najmniej dwóch faz chronologicznych i rozwojowych w tzw. południowej grupie kultury pucharów lejowatych⁸.

Nie trzeba tu szczegółowo uzasadniać, że dopiero wnikliwa klasyfikacja chronologiczno-przestrzenna kultur i zjawisk, traktowana u nas zawsze jako środek do celu, a nie cel sam w sobie, stanowi warunek, a tym samym solidną bazę dla drugiego etapu studiów — nad przemianami gospodarczymi, społecznymi i ewentualnie etnicznymi u plemion neolitycznych oraz nad genezą i powiązaniem ich kultury⁹. Podjęto już próbę rekonstrukcji struktury gospodarczo-społecznej dla kilku kultur neolitycznych. Prace idą w dwóch głównych uzupełniających się nawzajem kierunkach. W jednym, zapoczątkowanym przed kilku laty w Wielkopolsce⁹, a rozwijanym ostatnio na lessach Wyżyny Małopolskiej¹⁰, dąży się do uchwycenia przemian w sposobie zasiedlenia i eksploatacji środowiska naturalnego. W wybranych mikroregionach udało się wyróżnić szereg stref zasiedlenia, których znaczenie zmienia się w różnych okresach neolitu. Zmiany te nie są wynikiem, jak to niektórzy dotąd sądzą, jakichś wahań klimatycznych, bo takich w ciągu całego młodszego okresu atlantyckiego i subborealnego nie było¹¹, a są najwyraźniej związane z postępowaniem w podstawowych gałęziach gospodarki — ściślej w sposobie uprawy i w strukturze hodowli. Tymi właśnie czynnikami, a nie „ucieczką” z niżej poło-

⁵ J. Machnik, *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966.

⁶ E. Kempisty, *The Complex of Comb-and Pit-marked Pottery Cultures*, [w:] *The Neolithic in Poland*, Wrocław 1970.

⁷ Zob. przyp. 1—6; poza tym m. in.: L. Gabałówna, *Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej*, Łódź 1966; Z. Sochacki, *Studia i materiały do poznania kultury ceramiki promienistej w Małopolsce*, „Światowit”, t. 28, s. 33—139; W. Wojciechowski, *Ze studiów nad kulturą pucharów lejowatych na Dolnym Śląsku*, „Archeologia Polski”, t. 13: 1968, s. 125—150.

⁸ B. Burchard, *Z badań nad archeologią kultury pucharów lejowatych w Małopolsce południowo-zachodniej*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, lipiec—grudzień 1968, t. 12: 1969 z. 2, s. 420—423.

⁹ S. Kurnatowski, *Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu „Folia Quaternaria”*, t. 29: 1968, s. 183—197; T. Wiślański, *Podstawy Gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.

¹⁰ Realizując te badania, J. Kruk i J. Rydzewski z ramienia Zakładu Archeologii Małopolskiej IHKM PAN w Krakowie objęli nimi mikroregion Wyżyny Miechowskiej. Zob. J. Kruk, *Strefy zasiedlenia i eksploatacji środowiska we wczesnym neolicie na lessach Niecki Nidziańskiej*, [w:] *Z badań nad kulturą ceramiki wstęgowej rytej*, Kraków 1970, s. 37—48.

¹¹ J. Kruk, *Próba rekonstrukcji naturalnych warunków rozwoju społeczeństw neolitycznych na obszarze lessów Niecki Nidziańskiej*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 23; 1971, s. 259—284.

zonych (coraz bardziej niedogodnych z racji rzekomo wzrastającej wilgotności miejsc¹², należy tłumaczyć lokowanie na wyniosłych punktach terenu, na skraju wysoczyzny wielkich osad kultury pucharów lejowatych. W świetle ostatnich dociekań J. Kruka mielibyśmy do czynienia w okresie rozkwitu tej kultury z zasadniczym przełomem w gospodarce neolitycznej przejawiającym się w wejściu z uprawą w głąb wysoczyzny¹³, co było możliwe jedynie przy zastosowaniu na szerszą skalę żarowej trzebieży lasu. W ten sposób permanentne odlesianie lessowych obszarów Wyżyny Małopolskiej (przy pewnych konsekwencjach przyrodniczych) mogło mieć poważny wpływ na dalszy rozwój gospodarki w kierunku zwiększającej się roli hodowli¹⁴.

Drugim nurtem w dążeniu do tego samego celu są stacjonarne, szerokoprzenne badania wybranych osad, pochodzących z trzech głównych faz interesującego nas tu okresu¹⁵. W badaniach tych dąży się m. in. do rekonstrukcji wewnętrznego rozplanowania osiedli, ich przestrzennego rozwoju, stosunków demograficznych, zajęć mieszkańców, określenia areału ich eksploatacji gospodarczej. Przy dalszych, odpowiednio zaprogramowanych pracach istnieje realna możliwość wyodrębnienia pewnych jednostek terytorialno-gospodarczych, obejmujących wieś (łącznie z cmentarzyskiem) i związane z nią obozowiska czy osady filialne (np. sezonowe) wraz z należącymi do nich obszarami. Bardzo istotną sprawą są tu nowoczesne opracowania przyrodniczych źródeł wykopaliskowych. W tej dziedzinie istnieją niewątpliwie pewne opóźnienia. Chodzi tu o analizy np. paleozoologiczne czy antropologiczne, które dotyczyłyby materiałów z różnych faz danej kultury. Najnowsze badania szkieletów ludzkich z niektórych kurhanów w zachodniej części Wyżyny Małopolskiej wykazały istotne różnice w cechach rasowych między osobnikami ze starszego i najmłodszego okresu cyklu kultury ceramiki sznurowej¹⁶. Z kolei ujawniono poważne różnice w procentowym występowaniu poszczególnych gatunków zwierząt domowych w dwóch kolejno następujących po sobie fazach osady kultury ceramiki promienistej w Zesławicach, pow. Kraków¹⁷. Fazy te wyróżniono uprzednio na podstawie szczegółowej analizy typologicznej i planigraficznej materiałów archeologicznych (przede wszystkim ceramiki), które na pierwszy rzut oka wydawały się dość jednorodne.

Rzecz jasna, że omówiony tu zakres badań nie może być jeszcze w pełni realizowany w stosunku do wszystkich kultur neolitycznych. Prace terenowe dotyczące kultury pucharów lejowatych powinny być przez jakiś czas podporządkowane przede wszystkim dążności do uzyskania podstaw dla jej wewnętrznej periodyzacji. A zatem należałoby przeprowadzić sondáže na możliwie dużej ilości stanowisk tej kultury. Na wybranych dużych i zapewne długotrwałych osadach wykopy winny być rozmieszczone w różnych miejscach ich zasięgu, tak aby uzyskany materiał zabytkowy (o pewnej rozpiętości czasowej) dał się przeanalizować w układzie planigraficznym. Podobne zasady winny dotyczyć także pobierania prób węgla do analizy C-14. Nieporozumieniem jest opieranie chronologii danej osady, a tym bar-

¹² Echa takich poglądów znajdujemy w referacie J. Kowalczyka pt. *Główne problemy polskiego neolitu*, zamieszczonym w niniejszym tomie, s. 406.

¹³ A zatem musiała się zmienić i lokalizacja osad sytuowanych zawsze w pobliżu areałów uprawnych.

¹⁴ Kruk, *Próba rekonstrukcji...*, s. 281.

¹⁵ Aktualnie badana jest na dużą skalę osada kultury wstęgowej rytej w Olszownicy, pow. Kraków, kultury pucharów lejowatych w Niedźwiedziu, pow. Miechów, i kultury mierzanowickiej w Iwanowicach, pow. Miechów.

¹⁶ Informacja ustna A. Kempistego. Chodzi tu o groby szkieletowe z kurhanów w Miernowie i Zernikach, pow. Busko-Zdrój.

¹⁷ Godłowska, *Osada...*, s. 46 i n.

